

4. A TÁRSADALMI BEILLESZKEDÉS ZENTAI KÍSÉRLETE

Az előző fejezetben tárgyalt időszakban (leszámítva egy-egy szélsőségesebb kirohanást) nem igen merült fel annak kérdése, hogy szükség van-e a helybeli zsidóság gazdasági jelenlétére. Számunkra inkább a társadalmi befogadás problémája válik érdekessé ebben a korszakban, amely a törvény előtt már egyenjogúsította a zsidókat, de hogy a társadalom mennyire volt toleráns, s egy mikroközösség, mint amilyen Zenta volt, mennyire követte a trendet (vagy maradt el a mögött), mindenképpen olyan kérdés, amely nem maradhat válasz nélkül.

A korábbiakban már nagy vonalakban kifejtettük, mely szempontok vezették a zsidóságot az integrálódás, illetve a nem zsidókat a befogadás útján. Azt is láthattuk, hogy a zsidóság mely része mutatott nagyobb hajlandóságot a beilleszkedésre, s kik választották inkább az elkülönülés bizonyos formáit. A következőkben megpróbáljuk végigkövetni mindkét út nüanszeit, esetenként extrém formáit, mint ahogyan a befogadó környezet hajlandóságának minél több megnyilvánulási formáját is egészen az elutasításig.

A társadalmi életnek több olyan területe is van, ahol mindez a rendelkezésünkre álló források számától függően többé-kevésbé lemérhető. Ezek: a) lakóhelybeli elhelyezkedés (elvelyülés vagy szegregáció); b) iskolai oktatás megszervezése (felekezeti vagy világi alapon); c) politikai szerepvállalás (ellenzéki vagy kormánypárti); d) a társadalmi életben való részvétellel (felekezeti vagy felekezeten kívüli egyleti élet). A beilleszkedésnek vannak olyan szélsőséges formái is, melyek Zentán egyéni megnyilvánulásukban figyelhetők meg, részben a társadalmi zsarolásból adódó kényszerként (névmagyarosítás), részben társadalmi-biológiai szükségletként (vegyes házasságok), részben pedig sajátosan értelmezett alternatívaként (apostázia) jelentkezve. Ugyancsak érdekes megfigyelni azt is, hogy nyelvhasználat tekintetében melyik nyelv érvényesül anyanyelvként vagy a környezettel való kommunikációban. Úgyszintén érdemes figyelni bizonyos szóhasználatokra, melyek a befogadó környezettel való hasonulásra utalnak.

4.1. Lakóhelyi elhelyezkedés

Akárcsak a korábbi időszakban, a zentai zsidóságot – amennyiben a döntés rajta állt – 1867 után is elsősorban két elv vezérelte a véletlenszerűségeken túl; vagy a hitközségi intézmények közelségét kereste, vagy pedig foglalkozásából, illetve társadalmi-vagyon helyzetéből-rangjából eredően a Fő térre sugarasan (esetleg kisebb kerülővel) vezető utcákat választotta mind lakóházai, mind üzlethelyiségei, irodái számára.

A hagyományhű konzervatívok és ortodoxok számára a zsinagóga és a lakóház közötti távolság fontos szerepet játszott, hiszen nemcsak *sábbát*kor vagy a nagy ünnepeken jártak istentiszteletre, emellett pedig szakrális szerepén kívül a zsinagóga egyben gyülekezési hely és tanház is volt. Másrészt a neológ oldalon felsorakozó értelmiségi foglalkozásúak és a kereskedők egy része az üzleti szempontokat, illetve a belvárosiság státusát tartották lényegesebbnek. Láthattuk például, hogy a 19. század nyolcvanas éveiben nyíló ügyvédi irodák a Kossuth – ma Lenin – utcát favorizálták elsősorban. A kilencvenes években a Posta, azaz Jókai – ma Petar Drapšin – utca válik ilyen szempontból egyre népszerűbbé. Ugyanakkor az

Eötvös (ma Népi forradalom-) utcában is látványos koncentrációkat figyelhetünk meg.¹ Az utóbbinál részleteiben is meg tudjuk mutatni, hogy 1898-ban kinek volt háza ebben az utcában: Bergel Albertnek, dr. Hajdú Dezsőnek, dr. Braun Károlynak, Hirschenhauser Dávidnak, Kohn M. Ignácnak, Singer Sándornak, Wechsleréknek, Flesch Józsefnek, Hirschenhauser Manónak (páros oldal), illetve Deutsch Adolfnak, dr. Flesch Miksának, Bergel Antalnak (1903-tól ugyanez dr. Glücksthal Adolfé), Horovitz Bertalannak (később ugyanez dr. Horovitz/Holló Dénesé), Brószéknak, Kohn/Kovács Lászlónak, Hirschenhauser Józsefnek (páratlan oldal).² Népszerű volt még a Szép utca és a Tópart is.

Egy 1902-es állapotot rögzítő forrás szerint Zenta központjában 880, a külvárosban (alsóváros) 508, Felsőhegyen 7, Tornyoson 4, a Külső járáson (Gunarason) 5 zsidó él, ez is alátámasztani látszik tehát a fenti megállapításokat.³

4.2. Az elemi népiskola kérdése

A zentai zsidó közösség kétirányú törekvése tisztán anyagi szempontokat figyelembe véve találkozott a 19. század hatvanas éveinek végén. Ekkor már ugyanis a helybeli zsidóság mind létszám szerint, mind a város gazdasági életében elfoglalt hely, valamint a közteherviselés tekintetében méltányosnak látta, hogy bizonyos jogokat élvezzen, ami eddig csupán lehetőségként (az előjáróság jóindulatának függvényeként), és nem törvény adta módon illette meg. Felvetődött például annak a kérdése, hogy a rabbi, a kántor és a tanító fizetését a város fedezze; ugyanígy járuljon hozzá az iskola fenntartásának költségeihez is.⁴

A fordulatot az 1869. december 12-i közgyűlés határozata hozta, melynek értelmében az addig római katolikus felekezeti iskolák községivé léptek elő. Ez választás elé állította az izraelita és a pravoszláv hitközségeket is. A zsidó közösség a községi szervezés mellett döntött, és ezáltal egy időre feladta az iskola felekezeti jellegét. Három tanítóját, Kohn Vilmost, Flesch Joachimot és Klein Adolfot községi tanítónak választották meg azzal, hogy hármójuk közül egyelőre csupán Kohn Vilmos a rendes okleveles tanító, aki megfelel a törvényes formáknak. A községi 22 tagú iskolaszékbe beválasztották Klein Salamon rabbit, Spitzer Ignácot, Kohn Henriket és Horovitz Adolfot is.⁵ (Az iskoláról megtartó jellege, szerepe miatt bővebben a felekezeti intézményrendszert tárgyaló fejezetben szólunk majd.)

A következő évek gazdasági-társadalmi változásai, a neológ-ortodox ellentétek kieleződése minden bizonnyal Zentán is érződött olyannyira, hogy 1894-ben újból megnyitják a felekezeti iskolát. Nem tudjuk nyomon követni, hogy végül is mi játszott perdöntő szerepet e törekvés érvényesítésében; talán egy kicsit a helyi szerbek hozzáállása is, akik kitartottak

1 A kérdésre nézve lásd ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek, valamint a korabeli zentai lapok hirdetései (ingatlanforgalom, üzletek reklámjai).

2 ZTL Térképgyűjtemény. F: 315. Se 31.

3 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek. (Egy könyvből kiszakított lapok alapján, amely a parókiák összeírását közli városok, illetve járások szerint.)

4 Tóth Péter, 67. p.

5 Uo. 67–68. p. Lásd még ZTL Zenta rendezett tanácsú város. F: 003.14. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1869). 77–86. p.

34. Az Eötvös (ma: Népi forradalom) utca

35. A Jókai (ma: Petar Drapšin) utca

felekezeti iskolájuk mellett, mivel úgy vélték, ezáltal tudják megőrizni identitásukat.⁶ Bár a hitközség gazdasági ereje nem egészen indokolta az önfenntartásra való törekvést, a felekezeti iskola fenntartásának jelképereje (az autonómítás szimbólumaként) döntőnek bizonyult e kérdésnél. Külön érdekességként emeljük ki, hogy a következő évben születik meg a recepcióról szóló – régóta várt – törvény (1895: XLII. tc.), mely a zsidó vallást „bevett”-é nyilvánítja, kiegyenlítve így a zsidóságot vallási szempontból is Magyarország más lakosaival.⁷

4.3. Politikus vagy apolitikus zsidóság?

Szoktunk néha olyan leegyszerűsítésekkel találkozni, mely szerint a zsidóság került a politikai szereplést. Ez az általánosítás csak részben igaz, és elsősorban olyan országokban jutott kifejezésre, melyekben a zsidóság jóval alárendeltebb szerepet játszott, mi több, fizikai léte is veszélyben forgott olykor-olykor, mint például Oroszországban.

Magyarország 1867 után mind a kiegyezés, mind az emancipációról szóló törvény következtében nyitottá vált a zsidóság számára. A politikai porond 1869-ben nyílt meg számukra, hiszen az ekkor megtartott országgyűlési képviselő-választásokon a zsidók első ízben gyakorolhatták a választói jogot.

A zsidóságon belül is lejátszódó vagyonbeli rétegződés több szempontból volt fontos, így politikai viszonylatban is nagy jelentőséggel bírt. Először is a leggazdagabbak vagyoni helyzetükből kifolyólag mintegy társadalmi rangot tudtak biztosítani (szó szerint például nemesi rangot vásárolni); másrészt a választási rendszerből kifolyólag (vagyoni cenzushoz kötött választójog) a középosztálybeli zsidóság is szavazati joghoz jutott, ezek száma pedig nem volt kevés. S bár való igaz, hogy a politikai szereplést Zentán sem vállalták szívesen, a választások alkalmával (lett légyen az országgyűlési képviselő-választás vagy csupán helyhatósági választás) számbelileg növekvő szavazataik által befolyásukat is növelni tudták, s éltek is ezzel a lehetőséggel.

A zentai képviselő-testületnek 200 tagja volt: 100 választott és 100 virilista. Az utóbbiak elsősorban a földbirtokosok, a kereskedők, a vállalkozók és az értelmiségiek közül kerültek ki. Ha megvizsgálunk néhány különböző évekből származó virilista-névsort, a zsidóság számarányát illetően a következő eredményt kapjuk: a 100 virilista képviselőből 1873-ban 15, 1891-ben 16, 1899-ben 15, 1902-ben 18, 1907-ben 15, 1916-ban pedig 25 zsidó származású.⁸ A századforduló előtti, illetve az azt követő évtizedben a virilisták között találjuk például (hogy csak a legnagyobb adófizetőket említsük) Deutsch Adolf, Ungár Ferenc, Kohn Mór, Braun Vilmos, Braun Izsó, Pollák Henrik, Deutsch Illés, valamint Barkóczi Izsó nevét.⁹

Korszakválasztónak számít Flesch Dávid esküdként való szereplése 1868-tól, s a politikai szereplést illetően dr. Freund Sándor karrierje. Az utóbbi az 1886. szeptember 23-án és 24-én megtartott polgármester-választáson is indult, ám Szárits Bertalannal együtt visszalé-

6 Tóth Péter, 15–16. p. és 70. p.

7 Gonda, 271. és 322. p.

8 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek, valamint F: 381. Iratok. (Virilisták listái egyes évekre.)

9 Uo.

pett. Ismerve politikai beállítottságukat, politikai játékról lehetett szó. Freund Sándor egyébként is nagy tekintélynek örvendett, mert tíz évvel később Szárits Géza községbíró helyettesítésével is őt bízták meg egy alkalommal. 1890-ben Bergel (azaz Ormos) Kálmán a községbíró tisztségét állandó jelleggel tölti be.¹⁰

A zentai zsidóság politikai beállítottságáról az országgyűlési képviselő-választások során tudunk meg többet. Abból a tényből kiindulva, hogy egy megállapodott időszakban a zsidóság mindig lojálisnak mutatkozik a hatalomhoz, megállapíthatjuk, hogy a zentai zsidók zöme általában a Szabadelvű Pártot (a későbbi Munkapártot) támogatta, lévén, hogy egy rövidebb időszakot leszámítva ez volt a hatalmi párt. A zentai zsidóság emiatt több ízben volt kitéve antiszemita ízü támadásoknak, hiszen a városban a Függetlenségi Párt rendkívül nagy népszerűségnek örvendett, s nem egyszer az ő jelöltje került ki győztesen az országgyűlési képviselő-választások alkalmával. Példaértékű az 1912. május 24-én megtartott pótválasztás, melynek során két jelölt – Fernbach Károly és Teleszky János pénzügyminiszter – neve merült fel. Az utóbbi ráadásul kitért zsidó volt, ami egyértelművé tette sok zentai nem zsidó számára a helybeli zsidóság állásfoglalását. A zentai választások egyébként országos viszonylatban is hírhedtté váltak, mivel a kerteskedés gátlástalanul és válogatás nélküli eszközök bevetésével folyt, melynek során szavazatvásárlás, megvesztegetés s általában a választási csalások eszköztárának minden lehetősége szerepelt.¹¹

A politizálás közvetett eszközeként meg kell említenünk a sajtót is, hiszen éppen az 1912-es pótválasztás során mutatkozott meg, mennyire felhasználható az egy-egy párt szócsöveként; mennyire független a „független” hírlapírás. Fontos tudni, hogy a századforduló körül a helyi sajtó is kezd kinőni a gyerekipőből annál is inkább, mivel már nem a klasszikus vidéki, egyszemélyes hírlapkiadás idejét éli, s vannak (elsősorban ügyvédek, esetleg tanárok), akik megpróbálkoznak az újságírással, illetve -szerkesztéssel is. Zentán több olyan lap is megjelent, melynek zsidó vonatkozásai voltak, elsősorban a nyomdász vagy kiadó laptulajdonos személyén keresztül. Így például az Alsó Tiszavidék (1882), a Zentai Ellenőr (1883), a Heti Lap (1887–1889), a Zenta és Vidéke (1890), a Zenta (1893), a Zentai Függetlenség (1905) mind Schvarcz Sándor nyomdájában készült. De ő a felelős szerkesztője és kiadó-tulajdonosa egy időben a Zentai Közlönynek is (1894–1902). Az utóbbi lap felelős szerkesztője egy évig (1890) Fischer Jákó, aki mint újságíró inkább Szabadkán szerez majd magának hírnevet, de Zentán próbálgatja szárnyait. S ugyancsak ehhez a laphoz köthetjük Bergel (azaz Ormos) Kálmán nevét is, szintén a felelős szerkesztő személyében (1884). Rothmann (azaz Kabos) Ármin nemcsak nyomdatulajdonosként jeleskedett (Zentai Híradó, 1896–1909), hanem vitriolos tollal írt vezércikkei is lényegbevágóak, politikusak és polemizálóak, s messze maga mögött hagyja korának többi helybeli újságíróját. A munkatársak között egyébként megtaláljuk Fischer Jákó, Ormos Kálmán és Kovács Jenő nevét is. Miután Kabos Temesvárra távozik (1909), lapját a nyomdával együtt Politzer Sándor veszi majd át; 1911-től Zentai Friss Újságként fut, melynek felelős szer-

10 Uo., valamint F: 003.13. Zenta város képviselői gyűlésének jegyzőkönyvei (1868) és F: 003. Közigazgatási iratok. Polgármester. 341. sz. (1896).

11 Lásd a korabeli zentai, valamint budapesti sajtót. Ránk maradt a szavazók jegyzéke is annak megjelenésével, hogy ki kire szavazott (Lásd ZVM. Történeti gyűjtemény. Vegyes iratok.)

kesztője Politzer Leó. Végül, de nem utolsósorban meg kell említenünk az Utász nevű lapot, melyet a Kereskedő Ifjak Egylete adott ki 1890 folyamán, s melynek felelős szerkesztője Scheinberger Dagobert volt.¹² Amint látjuk, e lista elég hosszú és korántsem teljes; mégis jó betekintésül szolgálhat arra, milyen mértékben vehettek részt zsidók közvetve is a zentai közvélemény alakításában.

4.4. Interetnikai és -konfessionális társadalmi élet

Mivel e korszakban a zsidóság mint felekezet szerepel, elkülönülési szándékát is felekezeti alapon valósítja meg, mégpedig leginkább a konzervatív vagy az ortodox irányzat. Ugyanakkor azonban a különféle társadalmi egyesületek szolgálhattak arra is, hogy éppen ellenkezőleg: a zentai zsidóság egy részének társadalmi integrálódását segítsék elő.

1867 után a társadalmi élet liberalizálódásával számtalan egyesület alakult meg a városban; közülük némelyik csupán tiszavirág-életű, voltak azonban olyanok is, melyek kisebb-nagyobb megszakítással, netán folyamatosan, megszakítás nélkül egészen az első világháború végéig fennálltak; de tudunk olyanról is, amelyik még a két háború közötti időszakban is meg tudta őrizni kontinuitását (például az Önkéntes Tűzoltótestület és a Gazdakör). Ezek az elsősorban önszerveződésen alapuló egyesülések különféle társadalmi célokat szolgáltak: mindenekelőtt a közművelődést és a sportéletet; illetve karitatív szerepet vállaltak (nem ritkán a kettőt kombinálva).

A zentai földbirtokos, kereskedő, vállalkozó és értelmiségi zsidóság is bekapcsolódott ezeknek az egyesületeknek a munkájába; igen gyakran alapító tagként szerepeltek. Az egyesületek többségében szórványosan fordultak elő (Önkéntes Tűzoltótestület, Gazdakör stb.), s ezekre nem térnénk ki részletesen, csupán annyit jegyeznénk meg, hogy zsidó férfiak és nők, akik esetleg nem is tartoztak valamely egyesület tagságához, esetenként felléptek azok műkedvelő előadásain. A kimondottan karitatív szervezetekben (mint amilyenek például a betegbiztosító pénztárak, valamint a Vöröskereszt helyi szervezete voltak) elsősorban a már ismert orvosok – dr. Glücksthal Adolf, dr. Vajda Lajos – nevei tűnnek fel.¹³ Voltak azonban olyan egyesülések, amelyekben a zsidóság tömegesen jelentkezett, s döntő befolyást tudott gyakorolni.

Először mindenképpen Zenta legrégebbi társas egyesületéről, a Kaszinóról kell szólnunk.¹⁴ A kaszinóbeli tagság nemcsak társadalmi rangot jelentett, hanem egyben kommunikációs helyet, lehetőséget nyújtott a befolyásosabb zsidók és nem zsidók számára. Láthattuk, hogy a Kaszinónak már 1867 előtt is volt zsidó tagsága, a kiegyezés utáni időszakban pedig számuk egyre növekedett, és többen a vezetőségben is szerepeltek. 1881-ben az alelnök Kohn Sámuel, a könyvtáros Kohn Mátyás, a titkár pedig Braun Izsó. 1898-ban még kedvezőbb a felállítás, hiszen az elnök Deutsch Lajos, az alelnökök pedig ifj. Kohn Ignác és dr.

12 Lásd az említett lapok egyes példányait a vonatkozó évekre.

13 A zentai társadalmi egyesületekről részletesen lásd Tolmácsy Géza: *A zentai társadalmi egyesületek 1918-ig. II.* Zenta, 1972.

14 A Kaszinóról részletesen lásd Tolmácsy 1972. I, 11–15. p.

Rotmann Árpád. A következő években a zsidóság vezetőségbeli jelenléte állandósul.¹⁵ Az első világháború előtt megválasztott utolsó elnök ifj. Kohn Ignác, társelnök dr. Hacker Kálmán, az egyetlet ügyésze pedig dr. Spitzer Mór.

A Kereskedő Ifjak Egyesületét a közvélemény kimondottan mint zsidó egyetletet tartotta számon, mivel mind a tagságot, mind a vezetőséget túlnyomórészt zsidók képezték.¹⁶ 1890-ben az elnök például Scheinberger Dagobert (ő indítja el az egyetlet lapját, az Utászt), 1898-ban pedig Kabos Ármin. 1908-ban a választmányi tagok többsége zsidó, ú.m.: Hirschfeld Ferenc (elnök), Gróf József (alelnök), Braun Jenő (titkár), Fodor Hugó (pénztáros), Pollák Sándor (ellenőr), Wiener József és Harstein Jenő (háznagyok), dr. Rotmann Árpád (ügyész) stb.

Zenta polgáriasodása magával hozta a különféle sportok megjelenését is. Elsőként a Regatta Club alakult meg 1875-ben a város legrégebbi sportegyleteként; egyik alapító tagja volt Horovitz Bertalan takarékpénztári igazgató is.¹⁷

Másodikként a sokáig legjelentősebb sportegyesület, a Zentai Atlétikai Club 1882. alakult meg (1882), s magába foglalta az akkor összes ismert sportágat.¹⁸ Egyik alapító tagja és kezdeményezője Bergel (azaz Ormos) Kálmán árvaszéki jegyző volt. 1882-ben a 20 tagú választmányinak hét zsidó tagja van: dr. Freund Sándor, Fischer Miksa, Flesch Mór, Kráhl Mór, Kohn Mátyás, Spitzer Mór, Braun Soma. Az egyetletnek orvosa is van, mégpedig dr. Kellner József. Ugyanebben az évben megrendezik az első versenyt, melyekre elsősorban helybeli zsidó ifjak neveznek be. A tagságot, működést illetően hadd idézzük még a helybeli hírlapírót: „Alig egy éve, hogy a Zentai Atlétikai Club Zentán megalakult s már is ott áll, hogy összeomlik. Az értelmiségiek kivül a tagok nagyobb részét az izraelita ifjúság képezi (...) az általuk követett irány nem felel meg teljesen a helyi viszonyok szerinti társadalmi igényeknek (...) nem marad más hátra, mint őket magukra hagyni azon néhány kaputos kolompossal, kik pártérből idézték elő a visszasságokat, s kik az izraelita ifjúságot eszközül használják. Aligha csalódunk, ha azt mondjuk, hogy a Zentai Atlétikai Clubról, mint tiszteletben fennállóról, többé írni nem lesz alkalom!”¹⁹ Idő előtti temetése volt ez az egyetletnek; a későbbiekben inkább arról van szó, hogy a sportélet a finomodó, egyre szerteágazóbb igények hatására differenciálódik, s egyre újabb és újabb sportegyletek megjelenését figyelhetjük meg, melyek megalapításában, működtetésében azok zsidó tagjai is kivették részüket.

Nem célunk, hogy sorban, mindegyik egyetletnél név szerint zsidó tagokat mutassunk ki. Elmondható, hogy a nem zsidókhöz hasonlóan a zsidóság is jelen volt a sportegyletek többsé-

15 Több szempontból is tanulságos illusztrációként hadd közöljük legalább lábjegyzetben az 1911-ben választmányi tagokként szereplők neveit: Bergel Leó, Braun Soma, Braun Vilmos, dr. Balázs Zoltán, dr. Bárdos Lipót, Deutsch Illés, Deutsch Jakab, Deutsch Lajos, Deutsch Vilmos, Endrei Soma, Flesch Gáspár, Flesch Márton, Frank József, Frankl Henrik, Goldstein Benő, dr. Hacker Kálmán, Hirschenhauser Dávid, Hirschfeld Ferenc, Hirschl Hermann, Kemény Adolf, Kovács László, König Sámuel, Kráhl Mór, Róser József (a harminctagú választmányból).

16 Az egyetletről részletesen Tolmácsy 1972. I, 130–140. p. A zsidó tagság dominálása miatt alakult meg valószínűleg a Keresztény Kereskedő Ifjak Egyesülete 1912 végén. (Tolmácsy 1972. II, 114–116. p.)

17 Lásd Tolmácsy Géza: *A zentai sport és testnevelés krónikája*. Zenta, 1971. 9. p.

18 Uo. 9–15. p.

19 *Zentai Híradó*, 1883. május 13. Idézi: Tolmácsy uo. 15. p.

gében. Kivételt képezne talán a helybeli vadásztársaság, mint kimondottan „elit” egyesület. (Persze Ormos Kálmán itt is „nélkülözhetetlen”.)²⁰

Volt egy sportág, mely az első világháború előtt még nem tudott igazán tért hódítani Zentán: a labdarúgás. Helybeli népszerűsítését, úgy látszik, éppen egyes zsidó ifjak tűzték ki célul. Így például a Kereskedő Ifjak Egylete szervezett először a városban bemutató mérkőzést a szabadkai Sport Egylet tagjainak közreműködésével.²¹ 1903-ban, amikor a városnak még nincs is futballcsapata, a gyerekek körében egyre népszerűbb ez a játék. „A Breszlauer-féle házban lakó Spitzer szatócs fiai az üzlet előtt, a nyílt utca sorát labdarúgó pályának nézik s minden este rugdossák labdájukat a járókelők veszedelmére” – tudósít bennünket egy júliusi újsághír a korabeli állapotokról.²²

Az egyleti életen kívül a zentai zsidóság liberálisabb része igyekezett bekapcsolódni a társadalmi élet más formáiba is; így például megünnepelte azokat az évfordulókat, amelyeket a magyarság, vagy általában a zentaiak. Megemlékeztek például az aradi vértanúkról, külön gyászistentiszteletet tartva az „izraelita imaházban”.²³ Úgyszintén tudjuk, hogy Kossuth Lajos halálakor „Zenta városának gyászba borult izr. hitközsége, a temetés napján, vagyis 1894. április 1-én délelőtt 10 órakor saját zsinagógájában egyházi szónoklattal egybekötött gyászistentiszteletet tart.”²⁴ Nincs pontos adatunk, de feltételezzük, hogy a zentai csata évenkénti megünnepléséből is kivették valamilyen formában részüket, hiszen a Zenta által megrendelt, de végül Budára került Savoyai-szobornak zsidó vonatkozása is volt, mint-hogy azt Róna József szobrászművész készítette. Talán ezért, talán, mert különben is szívesen ostorozta a zentai visszasságokat, Kabos Ármin ezúttal is kitett magáért gúnyoros hangú vezércikkeivel.²⁵

A zentai zsidóság módosabb része sohasem zárkózott el a különféle társadalmi megmozdulásoktól, akcióktól. Sőt fontosnak találta, hogy jelen legyen minden fontosabb eseményen, ahol „reprezentálni” lehetett (lásd a fenti ünnepeket, bálakat). Részt vett a szoborgyűjtési akciókban (Savoyai-szobor, Kossuth-szobor), és voltak egyéni adományozások is. Tudjuk, hogy Pollák Henrik földbirtokos például egy holdnyi területet ajánlott fel földjéből arra az esetre, ha a völgyön túli lakosok részére a város iskolát építene.²⁶ Számunkra talán a meglepetés erejével hat, de akkor az sem számított szenzációnak, hogy Flesch József városi képviselő és vaskereskedő az 1888-ban épülő felsőhegyi templom számára 100 koronát adományozott.²⁷

Nem szabad említés nélkül hagyni, hogy a polgári anyakönyvezés bevezetésekor példamutató módon az első polgári házasságot Zentán Frank József és Auspitz Paula kötötték Ormos Kálmán jegyző előtt 1895. október 15-én.²⁸

20 Tolmácsy uo. 22. p.

21 Uo. 23–24. p.

22 Idézi Tolmácsy uo. 29. p., de sem a hírlap nevét, sem a megjelenés pontos dátumát nem közli.

23 Lásd ZTL F: 381. Iratok. 1234. sz. (Kivonat Zenta város képviselő testületének jegyzőkönyvéből, 1899).

24 ZTL F: 381. Iratok. 106. sz. (A zentai zsidó hitközség elnökségének nyomtatott gyászjelentése.)

25 Lásd bővebben a témáról *A zentai csata*. Zenta, 1995. A szobrot egyébként Róna egyik legjobb alkotásaként tartották számon. Vö. Ujvári, 750. p.

26 *Zentai Híradó*, 1883. november 4.

27 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek, valamint *Zentai Ellenőr*, 1888. március 4. és november 3.

28 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

Végül pedig meg kell jegyeznünk, hogy a neológia (róluk később még bővebben szólnunk) bizonyos vallási dolgokban leutánozta a keresztény környezetet, s ez nem csupán a külsőségekben nyilvánult meg, hanem a szóhasználatban is. Így például korabeli hírlapokban zsinagóga helyett templomot emlegetnek. Ez különben is érthető, hiszen a nyelvében magyarosodó zsidóság számára a „templom” kifejezés kézenfekvőbb volt, mint az ugyancsak nem héber eredetű „zsinagóga” szó; a *bet kneszet* leginkább csak a héber vagy jiddis nyelvű szövegekben fordult elő. Jóval erősebb hatásúak ilyen szempontból a korabeli lapok házasságkötési tudósításai, melyekben a zsidó menyasszonyt nem *hupá* alá, hanem oltárhoz vezetik. Ez mind országos jelenség, s nem zentai sajátosság. A rabbit viszont ekkor már szinte sohasem hívták zsidó papnak, mint ahogyan az régebben gyakran előfordult. (Bár a rabbilakás mint „izraelita paplak” még felbukkan olykor-olykor.)

4.5. Névmagyarosítás, vegyesházasság, aposztázia

Elérkeztünk ahhoz a kérdéskörhöz, amely a zentai zsidóság asszimilációs készségével foglalkozik. Lévén, hogy a városban az ortodoxia fokozatosan szám- és befolyásbeli fölénybe került, nem lehet azt várni, hogy az asszimiláció különféle megnyilatkozásai tömegesen forduljanak elő. Másrészt már az elején hangsúlyoznunk kell, hogy nem tudjuk felmérni, vajon az itteni zsidóság asszimilálódott részének önfeladása bensőségesen átélt volt-e, vagy csak felületes, külsőségekben megnyilvánuló. A kevés minta alapján elmondhatjuk, hogy mind a kettőre lehettek példák.

A névmagyarosítással kell kezdenünk, hiszen egyes értelmiségi pályák eleve kényszerhelyzetbe hozták a nem magyar vezetéknevűeket – így a zsidókat is –, hogy eleget tegyenek a társadalmi elvárásoknak. A folyamatot egyébként a budapesti Központi Névmagyarosító Társaság is igyekezett megkönnyíteni, a kormány pedig már 1869-től kötelezte az anyakönyvvezető rabbikat, hogy a megtörtént névmagyarosításokat jegyezzék be az anyakönyvbe. Ez különben is a legfájdalommentesebb kompromisszumok egyikének tűnik abban az integrációs folyamatban, amelynek magyar részről a végső célja a magyar politikai nemzet megteremtése volt.

Zentán mindenekelőtt ügyvédek, orvosok, közéleti személyiségek magyarosították meg családnévüket, bár ez sem volt kötelező szabály. A jelenség elsősorban a 19. század 80–90-es éveiben érhető tetten. (Egyébként előzőekben zárójellel már jeleztük egyes személyeknél a névmagyarosítás tényét, s ezt a gyakorlatot folytatólagosan is megtartjuk.²⁹) Tény viszont,

29 Ennek ellenére legalább lábjegyzetben hoznánk néhány példát, főleg az időbeli behatárolás illusztrálására: Heilbrun János „Zentai”-ra (1885), Bergel Kálmán „Ormos”-ra (1888), dr. Kohn Lipót „Kovács”-ra (1888), Kohn Jenő „Kovács”-ra (1890), Grünstein Kálmán „Garai”-ra (1890), özv. Kohn Henrikné „Kovács”-ra (1896), Kohn László „Kovács”-ra (1898), Hirschenhauser Manó gyermekeivel, Rezsővel és Terézszel „Havas”-ra (1898), Bergel Jenő és Zoltán „Balázs”-ra (1901), Raumann Adolf és családja „Radnóti”-ra (1904) változtatja nevét. Lásd: ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek, valamint F: 003. Adminisztratív iratok. Polgármester. 429. sz. (1896) és *Heti Lap*, 1888. március 4.

hogy a századforduló utáni években ez a trend – legalábbis Zentán – megváltozik. 1902 második felében például a névváltoztatási statisztika szerint Bács-Bodrog megyében 77 esetet jegyeztek fel, Zentán mindössze hármat.³⁰ Pedig tudjuk, hogy ebben az időben a névmagyarosítási procedura lerövidítése érdekében már csupán a születési bizonyítványt kellett a bélyegmentes folyamodványhoz csatolni.³¹

Az 1883-ban megtartott hitközségi választások kapcsán az egyik cikkíró megemlíti, hogy „Deutsch Farkas úrban az izr. hitközség oly elnököt nyert, ki töretlen erélye és nagymérvű tevékenysége által a hitközségi ügyek felvirágoztatása, főleg pedig a magyarosodás érdekében hitközségünknek javára leend...”³² Nem tűnik egyértelműnek a megállapítás: mármint mit kellene itt „magyarosodás”-on értenünk. A zentai zsidóság esetében az identitás kérdése különben is rendkívül összetett volt az egész 19. század, de különösen annak utolsó évtizedei folyamán. Tudjuk ezt abból a – szintén hírlapi – tudósításból is, amely a következőket tartalmazza: „Izraelita polgártársaink a lefolyt népszámlálás alkalmával a német nyelvet diktálták be anyanyelvükül. Elég sajnós, hogy a nagy többség még a mai előre haladott korban sem tanulta meg teljesen azon ország anyanyelvét, a mely országnak kenyerét eszik, de még sajnósbab az a körülmény, hogy nem pirul arczuk a bevallásnál oly adatokat felhozni, mik nem csak hogy nem felelnek meg a valóságnak, de még az illetőkre szégyenítőleg is hatnak. Magunk részéről nem tartjuk semmi módon megfoghatónak, hogy egy Zentán született s itt nevelkedett izraelita miképp lehetne német anyanyelvű. Jó lesz máskor kissé többet adni a tisztességes magyar honpolgári jellegnek megőrzésére!”³³

Még Klein Salamon rabbi is német anyanyelvű volt. Kabos Ármin nekrológja a rabbi halála alkalmából (1900) több szempontból is tanulságos. „Szónoklása közben mindinkább kevesebb hívő szemében ragyogott az ő szónoklásának varázshatása, mert a csupán magyarul értő hívek száma szaporodott, míg a német nyelvű öregebb gárda el-elmaradozott, kidőlt a hívek táborából.” – írja Kabos.³⁴ Ez mintegy válasz is volt a fenti vádakra az anyanyelvet illetően; megfigyelhető tehát egy fokozatos változás a századforduló után, amikor is a fiatalabb generációk már inkább a magyar nyelv felé tendáltak.

Tény viszont az is, hogy a rabbikat illetően (is) érvényesült a hivatalos, kétszínű és asszimilációs célzatú politika, ti. a recepcióról szóló törvény (1895: XLII. tc.) 3. §-a értelmében rabbi és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak olyan tagja lehet, aki magyar állampolgár, és aki képesítését Magyarországon szerezte.³⁵

A ránk maradt legrégebbi hosszabb lélegzetű, összefüggő írásos szöveg (*Hevrá kádísá-jegyzőkönyv*, 1867) arról tanúskodik, hogy a jiddis, bár visszaszorulóban van, továbbra is tartja magát; nem tudni viszont, hogy hétköznapi, beszélt nyelvként is, vagy csupán az írás-

30 *Összetartás*, 1903. szeptember 16. Mivel a korábbi évekről nem rendelkezünk hasonló kimutatással, hadd emeljük ki a cikkíró megjegyzését, miszerint ez az arány jóval elmarad a többi megyéhez viszonyítva.

31 *Zentai Híradó*, 1901. augusztus 11.

32 *Zentai Híradó*, 1883. április 29.

33 *Zentai Néplap*, 1891. január 16.

34 *Zentai Híradó*, 1900. március 25.

35 Gonda, 271. p.

H. L. S. sámu
E. L. 896.

Kedves Alispán Úr!

Öz. Kohn Henrikné pentái lelas
kérdését, melyben níhai férjénél
viselt nevű "Kovacs"-ra leendő
magyarosítását kéri; van szeren-
sem a vonatkozó elvárásokkal együtt
pártolilag oly tiszteltelteljes jeltetés-
rel teljesítenivel, mi szerint a kére-
lemmel, beléndettel a kérelmező hi-
fajátalan magaviselése, helyadhaté

Kéuta, 1896. október 12^{én}

Tiad!

P.
polgár.

Öz. Kohn
Henrikné

ban.³⁶ A német nyelv azonban az írásban, ameddig csak lehetett, kitartott, különösen az anyakönyveket illetően, ha tekintetbe vesszük a Klein Salamon rabbiról közölt megállapítást. Segítségünkre van itt a magyarkanizsai analógia, ahol egyes hitközségi könyvek vezetése még a 19. század nyolcvanas éveinek végén és kilencvenes éveinek elején is németül, előtte pedig héberül és jiddisül folyik, a zentai 1867-es *hevrá*-jegyzőkönyvhöz hasonlóan.³⁷ Ugyanez a helyzet a ránk maradt óbecsei hitközségi anyaggal is.³⁸

A beilleszkedés legdrasztikusabb formájáról, a kitérésről kevés adatunk van, de úgy tűnik, nem is lehetett rá sok példa, hiszen mindig is a szenzáció erejével hatott, így nem kerülhette el a helybeli sajtó figyelmét. Azokról az esetekről, amelyekről tudomásunk van, éppen hírlapok révén értesülhetünk. Így például megtudjuk, hogy Herceg Mór adóügyi hivatalnok 1885-ben keresztelkedik ki. Azt is tudjuk, hogy a keresztelőt Péter-Pál napjára tűzték ki, és hogy a keresztapaságot Gombos Gábor polgármester vállalta.³⁹ A másik egy Deutsch János nevű 17 éves fiú volt, aki 1890-ben tért ki a zsidó vallásból.⁴⁰ Nem tudunk semmit e két példa háttéréről, motivációjáról. Hogy mégse maradjon a jelenség teljesen magyarázat nélkül, a Zentai Hírlap tárcájaként közölt verssel illusztrálnánk e választás végletességét, a vele kapcsolatos kételyeket:

ZSIDÓ FIÚ⁴¹

Öreg zsidó szólott fiának:
Hajszálaim fehérre váltak,
Mögöttem gonddal terhes élet,
S előttem fogytán már az évek.

Oh, tán lehettem volna gazdag
És e tudat is jó vigasznak,
Mert kincset, rangot megvettem
Hogy megmaradhassak hitemben.

Igaz, mikor megjött az ínség,
Anyád kórágyon, s te kicsiny még

36 Flajšer-Dimić, 100. p. A szerző egy jegyzőkönyv nyelvi elemzése során német, héber és jiddis kombinációjáról szól, s feltételezi, hogy a nyugati jiddis hétköznapi használatban is jelen volt. Kevés az ilyen elemző írás, ami annál is szükségesebb, mivel egy másik szerző, Bihari József szerint (Zűrzavar a jiddis-héber szavak jelentése körül. *Magyar Nyelv*, 1987. 2. sz. 213–215. p.) az ún. nyugati jiddis eltűnik a 18. század folyamán, s később tulajdonképpen a kelet-európai országok zsidósága által beszélt keleti jiddisről beszélhetünk. Ezt az ellentmondást kellene feloldani további kutatásokkal.

37 Lásd ZTL Ókanizsai Izraelita Hitközség (1802–1934). F: 607.1–50.

38 ZTL Óbecsei rabbinátus (1852–1948). F:552

39 *Zentai Híradó*, 1885. június 21.

40 *Zenta és Vidéke*, 1890. november 8.

41 *Zentai Hírlap*, 1896. május 24. Sajnos, szerzőjéről, Fehér Jenőről nem sikerült semmit se megtudnunk; azt sem, hogy zentai származású, vagy nem és hogy a lap számára íródott a vers, vagy átvett írásról van szó. Hangulata kitérésellenes, ami arra utal, hogy a szerző maga is zsidó származású.

Az önvád a szívembe vágott:
Én hoztam e nyomorúságot.

Mert mit a vallás és mit Isten,
Mondottam, ha kenyérre sincsen...
S átkot szórtam kétségbeesve,
Istenre és az emberekre.

Nyomorban, lám, az ember ajka,
Az Istent is hogy is tagadja...
Most mindegy, itt vagyunk mi ketten
Te nőttél, s én megöregedtem.

Kevés, mi nekem hátra van még,
Én már zsidónak megmaradnék,
De nem szabad, fiam, tenéked
E sok kínt újra általélned.

Ha üdvöt ad itt a keresztvíz,
A szívet nézik tán amottan.
Tedd meg, sóhajtá, tedd meg ezt is,
S én aztán meghalok nyugodtan!

És másnap a paphoz menének,
Ki megörült az új hívének,
S legott megkeresztelte szépen
A hármassal egy Isten nevében.

S az ifjú megjelent azontúl,
Ha a harang misére kondult:
Meghallgatá minden vasárnap,
A templomban mit prédikálnak.

S míg a pap a szószékre lépett,
S elmormogván a szent igéket,
Beszélte jámbor félelemmel,
Mit szenvedett az Isten-ember.

Hogy ő volt, ki mennyből leszállott
És megváltotta a világot,
Hogy ő az igazság, s az élet;
Ki benne hisz, az soha se téved...

Kezét az ifjú összetéve
Letérdelt a templom kövére
És csendesen, suttogva, félve
Imádkozott a – Jehovához.

A kitérészt leginkább motiváló-készletű, illetve könnyítő kapcsolat, a vegyes házasság ebben az időszakban még nemigen mutatható ki Zentán, ami azonban nem azt jelenti, hogy ilyen nem is volt, hiszen magyar-szerb frigyre tudunk példát, ha nem is sokat. Úgy véljük azonban, hogy a kitéréshez hasonlóan ez is szenzációszámra ment volna egy olyan kisvárosban, mint amilyen Zenta volt, s ezért bizonyosan maradt volna nyoma a korabeli hírlapi tudósításokban. Mi csupán Neumann Gyula vasúti hivatalnok esetéről tudunk, akit 1892-ben Zentára osztottak be. Itt ismerkedett meg Német György leányával, Veronnal, s hogy házasságuknak semmilyen akadályja ne lehessen, áttért a római katolikus vallásra.⁴²

4.6. A zentai zsidóság és az első világháború

Abból a téziszből kiindulva, hogy a magyarországi zsidóság nem nagy lelkesedéssel fogadta a cionizmust (paradox módon, hiszen a mozgalom atyjának tartott Herzl Tivadar maga is magyar zsidó származású volt!), meg kell állapítanunk, hogy ez az ellenállás mutatható ki Zentán is, hiszen az impériumváltás előtt annak a leghalványabb nyomait sem tudtuk mind- eddig felfedni. A neológia asszimilációra való hajlandósága eleve ellenezte a palesztin állam megteremtését célul kitűző ideológiát, az ortodoxia pedig betű szerint értelmezett vallásos meggyőződéséből eredően tiltakozott az ilyen távlatok ellen. A recepcióról szóló törvény viszont mintegy véglegesítette azt a 19. század második felében állandósuló felfogást, mely szerint a magyarországi zsidóság nem nemzetiség, csupán izraelita felekezetű (Mózes-vallású) magyar. Ennek értelmében a magyar zsidóság már a szabadságharc idején azonosította magát a magyar ügygel, s a végzetes szarajevói lövések után 1914-ben sem tehetett mást, mint hogy egy végzetes politika következtében a magyarsággal együtt sodródjék megint különböző harcterekre.

A zsidóság helyzete azonban merőben más volt, mint a magyarságé, s a döntő különbség éppen abból a tudathasadásos, ellentmondásos helyzetből eredt, hogy a magyarországi zsidók – lojalitásukat bizonyítandó – saját hitsorsosaik ellen kényszerültek harcolni. Helytállásuk, számbeli részvételük emiatt különösen nagy értékkel bír.

Ami a zentai zsidókat illeti, 151-en vettek részt a háborúban, s néhány önkéntes is akadt közöttük; 22-en elestek, 11-en hadirokkantná váltak.⁴³ Elmondható hát, hogy kivették részüket a harcokból, s nem csak háborús nyereszkesedéssel foglalkoztak, mint ahogyan majd egyes antiszemita kirohanások megvádolják őket. Többségük megsebesült a harcokban,

42 *Zentai Közlöny*, 1893. május 27.

43 Hegedűs Márton (szerk.): *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére. II.* Budapest, 1942. 22–23., 40–43., valamint 18–20. p. (utóbbi képmelléklet-pagináció!). A kiadvány rendkívül értékes, mert több hadviselt életrajzi adatait is közli, némelyről pedig fotót is.

néhányan hadirokkantként tértek haza, de szinte kivétel nélkül mindannyian valamilyen kitüntetéssel.

Az áruhiánnyal kapcsolatosan kitérnénk egyébként egy érdekességre, amely arról tanúskodik, hogyan gondoskodott az állam külön a zsidóságról is. Tudjuk például azt, hogy az ún. cukorközpont átiratot küldött a városnak, amelyben értesíti, hogy a helybeli izraeliták húsvéti cukorfejadagját Szabadkára utalta ki, ahol az a központ által megnevezett három nagykereskedő egyikénél szerezhető be.⁴⁴

4.7. Az antiszemitizmus megnyilvánulási formái Zentán

Az előző fejezetekben alkalmunk volt megismerkedni azzal a gazdasági-társadalmi mobilitással, ami a zentai zsidóságnál is tapasztalható volt. Rámutattunk azokra az okokra is, melyek Zentát egyesek számára népszerűvé tették, hogy itt letelepedve találjanak módoslehetőséget a boldogulásra. Igyekeztünk feltámi azokat a moztatórugókat is, amelyek a helybeli zsidóságot egyes foglalkozások, pályák favorizálására ösztönözték

Nekünk persze jóval könnyebb a dolgunk, mint azoknak a kortárs nem zsidóknak, akik – benne élve a rendszerben – nem tudtak (esetleg nem akartak) az fölé emelkedni, s összefüggéseiben látni a zsidóság helybeli szerepvállalását.

Nincs módunk arra, hogy itt bővebben kitérjünk az antiszemitizmusra mint jelenségre, hiszen különben is gazdag irodalma van; másrészt pedig nem szeretnénk, ha ez a Zentán is kimutatható ideológia túlbecsült helyet kapna monográfiánkban. Célunk itt csupán az lenne, hogy a korabeli Magyarországon tapasztalható általános trendhez viszonyítsunk, s próbáljuk belehelyezni a zentai állapotokat, természetesen minősítve, értékelve azokat.⁴⁵

4.7.1. TÁMADÁSI FELÜLETEK

Mindenekelőtt rá kell mutatnunk azokra a támadási felületekre, melyek által a helybeli zsidóság sebezhető célpontokat nyújtott a helybeli antiszemitáknak. A Magyarországon is megjelenő politikai antiszemitizmus elsősorban a zsidóság gazdasági-társadalmi „térfglalását” nehezményezi. Egyik legfontosabb „vevője” a birtokát vesztett, lesüllyedt dszentriréteg, amely elárasztva a hivatalokat, bizonyos befolyásra tesz szert. Zentán ez a réteg nem mutatható ki, mentalitásában viszont jelen van, mégpedig a kisbirtokosoknál, a módosabb iparosok egy részénél, valamint a hivatalnokoknál. A másik érzékeny csoportot az egyre szegényebb tömegek képezik: az agrárproletariátus (napszámosok, cselédek sokasága), az elszegényedő

44 *Zentai Friss Újság*, 1917. április 1. Ugyanez a szám írja egyébként, hogy a hitközség a helybeli izraeliták cukorellátásáról maga gondoskodik.

45 E sorok írója egyébként egy kisebb tanulmányban megkísérelte feltárni az antiszemitizmus zentai változatának problémakörét, ahol kitért a jelenség kezdeteire, fejlődésére, magyarországi, majd pedig helyi vonatkozásaira. A továbbiakban elsősorban erre a feltáró munkára támaszkodunk majd, esetenként gazdagítva a megjelenés után feltárt tényekkel, azok magyarázatával. Lásd Pejtin Attila: Antiszemitizmus Zentán a holocaust előtt (18. sz.–1918). *Üzenet*, XXIV. évf. (1994) 7–8. sz. 421–437. p.

kisiparosok, a kereset nélkül maradó halászok stb. Az utóbbiak végső reményüket a járásosztás alkalmával veszítették el, amikor csatlakoztak abbéli reményükben, hogy földhöz juthatnak. A kevés földdel rendelkezők éppen csak a túléléshez szükségeset tudták megtermelni, s rossz gazdasági években nem egyszer kölcsönért kényszerültek folyamodni. A szegény kisiparos az olcsó gyáripari termékeket, illetve az árut forgalmazó kereskedő-zsidót hibáztatta elsősorban. A zentai birtokosok féltékenyen szemlélték azt is, hogy egyes helybeli zsidók a korábbi gyakorlattól eltérően földbirtokot vásárolnak, s lehetőség szerint gyarapítják is. A nem zsidó értelmiség viszont az egymás után irodát, rendelőt nyitó ügyvédekre, orvosokra nézett gyanakodva. Így aztán fokozatosan be lehetett illeszteni az általános képbe a zentai viszonyokat: vagyis hogy a zsidóság uralja az ipart, a kereskedelmet, s fokozatosan megszerzi a földbirtokok nagy részét is; egyes értelmiségi pályákról nem is szólva. A helyzet akkor tetőzött, amikor 1890-ben községi bírónak Bergel Kálmánt választották meg. A függetlenségi pártiak, ha hinni lehet a krónikásnak, így ordítottak: „Nem kell nekünk zsidó bíró. Vigyék Zomborba. Vigye a pokolba, b... meg!”⁴⁶ S a Kaszinó egy tagja, talán mert nem tudta elviselni, hogy az egyletben egyre több zsidó tag van, kijelentette, hogy „oly kevés ésszel, minővel a zentai zsidóság boldogul, a keresztény éhen veszne el.”⁴⁷

Külön „fenyegető veszélyt” jelentettek a *hászidok*, akik környezetidegen viseletükkel (pajesz-kalap-kaftán), nyelvükkel (német, jiddis), elkülönülésükkel rögtön szemet szúrtak, s alkalmat adtak rá, hogy rajtuk keresztül a külsőségeiben már elvegyülő zsidóság is támadható legyen. Éppen ezért a neológiára hajló zentai zsidók, de még a mérsékelt konzervatívok sem látták szívesen a jövevényeket, hiszen miattuk veszélybe került gazdasági-társadalmi integrációs törekvéseik minden eddigi vívmánya. Így paradox módon Zentán is megjelenik majd a zsidó antiszemitizmus.

4.7.2. Tiszaeszlár és Zenta

A tiszaeszlári per (1882–83) több szempontból volt fontos. Egyrészt lemérte a korabeli közvéleményt (pogromhangulat, országos zavargások), másrészt kipróbálta a kor politikusa-it, meghatározó személyiségeit (ne feledjük például a per során védőügyvédként szereplő Eötvös Károly bátor, gerinces kiállását). A fajelméletre épülő politikai antiszemitizmus is kipróbálta erejét; magyarországi vezéregyénisége, Istóczy Győző – bár a felmentő ítéletet bizonyára kudarcként élte meg – mégis sikerrel tömörítette a bűnbakot kereső elégedetlenséget táborába olyannyira, hogy antiszemita pártot alakított, s mandátumokhoz jutott az országgyűlésben.

Zentán nem követték a pert említésre méltó atrocitások, ám Tiszaeszlár szelleme itt is kísértett, amit a következő újságcikk kitűnően illusztrál: „Városunkban már annyira elterjedt az idegen orthodox zsidó koldusok tömeges kóborlása és mózes vallású polgártársaink általuk való tolakodó háborgattatása, hogy rendőrkapitányunk jónak látta e hívatlan vendégeknek rendőri felügyelet alatt való tartását. Szabadelvű zsidó polgártársaink csak hálával vehetik erélyes kapitányunk ezen intézkedését, annál is inkább, miután a kóborlók egyike,

46 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

47 *Zentai Ellenőr*, 1887. május 15.

Grünberger Simon sakter a napokban Szabolcs megye T. Eszlár község közeléből jött hoz-
zánk, mi szabadelvű s hazafias zsidó polgártársainkra nem igen lehet kellemes. – Hogy
azon olvasóinknak, kiknek talán a hazai lapok szomorú s botrányos hírei figyelmét kikerül-
te, némi tájékoztatást nyújtsunk, az esetet kivonatokban előadjuk. Tisza Eszláron azon hír
van már több hete elterjedve, hogy az ottani orthodox zsidók egy keresztény leányt, a 14
éves Solymosi Esztert a húsvéti ünnepek előtt a templom szolgálóhoz becsukván, vallási fanatiz-
musból vérét vették, fejét levágták, s hulláját eltüntették. A vizsgálat az anya feljelentése
s a sakter 16 éves fiának ezen iszonyú tett végrehajtásának elárulása folytán megindított,
s a bűntény rejtélye bizonyára napvilágra is fog jutni. Bármint legyen is a dolog, nem szabad
az eszláriak izgatottságának helyeselnünk, miután, ha a dolog valóban bizonyulna is, nem
lehet egy-két örült egyén vallási fanatizmusából származott bűntényt az egész felekezetnek
tulajdonítanunk. Ismerjük mózes vallású polgáraink hazafiságát, szabadelvűségét és a val-
lási fanatizmustól való mentességét, s meg vagyunk győződve, hogy ők igen röstellik a
gyászos esetet, s őszintén kívánják a dolog mielőbb való felderítését. Bűnhődjenek a bűn-
ösök, ha igaz a dolog, de azért a felekezet szemrehányásoknak vagy zaklatásoknak, nem
lehet, hogy bárki által is kitéve legyen.”⁴⁸

Az újkori antiszemitizmus tehát felhasználta a régi eszköztárból a 19. század utolsó évti-
zedeiben már megdöbbenően anakronisztikus vérvádat, amit azonban a néhány elemít vég-
zett, egyszerű nép minden további nélkül hajlandó volt elhinni; s ebben talán az iskolai vég-
zettség nem is perdöntő. Hogy a hiedelem mennyire élt Zentán is, bizonyítja a hagyomány,
mely szerint a zsinagóga építésekor (1873) keresztény gyermek vérét is felhasználták. Ez
egyben a vérvád és az építőáldozat hagyományának helyi ötvözése.⁴⁹

Az értelmesebbek azonban minden bizonnyal megkönnyebbülve fogadták a tiszzaeszlári
per végén kimondott felmentő ítéletet, mert az egy évvel később Zentán megtörtént, hasonló-
képpen induló, de másként végződő eset maróan gúnyos kommentárt szült: „A múlt napok-
ban egy helybeli gazdaembernek fiatal nő cselédje, kit egy kereskedésbe küldtek, a kora
reggeli órákban eltűnt, s nem került meg egész nap. Miután a lánynak a zsidó templom előtt
kellett elhaladnia, s mivel állítólag az utca legvénebb menyecskeje is jajgatást hallott a zsidó
templom környékén, – G. gazduram szentül meg volt győződve, hogy a lánynak a vérét a
zsidók kiszívták, s megerősödött e hitében akkor még jobban, midőn a lány másnap-harmad-
nap sem ment haza. Ötödnapra azonban kiábrándult e meggyőződéséből. Amikor ugyanis az
öreg almáriumot kinyitá, hát akkor veszi észre, hogy az anyjuknak a selyemruhája, meg egy
pár lázsiás lábra kélt. Rögtön tisztába jött az új Solymosi Eszter mineműsége iránt s rohant a
rendőrségre, hogy a szívreható esetet bejelentse.”⁵⁰

Tiszaeszlár még egy alkalommal jelenik meg gyermek- és felnőttijesztgető mumusként,
mégpedig M.[agyar] Gy.[ula] Zsidó bevándorlók című vezércikkében. Mivel egyben a
hászidok nagyobb számban történő megjelenésének is dokumentuma, ezért teljes terjedel-
mében közöljük:

48 *Zentai Híradó*, 1882. június 4. A tiszzaeszlári perről bővebben lásd Elek Judit – Sükösd Mihály: *Tutajoso-
k*. Budapest, 1990.

49 E sorok írója több személytől is hallotta, de elsősorban Újházi Erzsébet (1919. Zenta) közlésére hivat-
kozik. (Lejegyezve 1996-ban.)

50 *Zentai Híradó*, 1884. december 7.

„A helyi hatóság figyelmét akarjuk e sorokkal fölhívni egy sajtóságos körülményre. A magyar alvidéknek e termék áldotta helyén, városunkban és vidékén egy idő óta azt tapasztaljuk, hogy szaporodunk szörnyű módon. Szaporodunk, még pedig nem is rendes úton és módon. Alig van hét, de alig van nap, hogy városunk utczáin újabb és újabb ismeretlen alakokkal ne találkoznók, pedig ezek az alakok nem is valami rokonszenvesek, a lengyel kaftán s a fülük mellett lelógó hunczutka teszi őket érdekessé.

És sajtóságos, hogy itt, ebben a városban, ahol még ennek az édes magyar hazának magyar fiát is, – ha éppen nem a zentai halmok közt látta meg az első napsugárt, – jövevénynek tekintik, – mondjuk ebben a városban nem jutott még eszébe senkinek sem jövevénynek tekinteni azt a bevándorló lengyel zsidót, aki százával [!] lepi el évenként városunkat, polgártársaink, földműves népünk, iparosaink nem valami nagy hasznára, hanem kárára.

Nem akarunk antisemitáskodni. De azt a tényt fölemlíthetjük mi is, hogy az a bevándorlás közgazdaságilag határozottan káros a magyarságra. Kevesen vagyunk magyarok e hazában, mégis azt tapasztaljuk, hogy a magyar faj vándorol ki ősei vérén szerzett honából, az egyik része túl a tengeren, más része szomszéd államokba utazik ki, s ott nyomorral küzdve sanyarúság közt vérrel-verejtékkel keresi meg mindennapi kenyerét.

S miért történik ez?

Mert a minden ízében jövevény, az élelmes semita faj gyermeke, aki egy garas nélkül tette lábát a földre, ennek a helynek őslakosát lassanként kiszorítja innét, tulajdonát magához keríti s vándorlóvá, szegényé teszi azt, akinek egyedüli hibája, hogy nem eléggé volt élelmes.

De van a dolognak másik oldala is.

A bevándorlott lengyel zsidók az úgynevezett *rajongó zsidók* [Kiemelés: P. A.] közé tartoznak. Vallási fanatizmusban túl tesznek az orthodox zsidókon. Az őskori, sötét rituális szokások náluk még teljes épségben föntállanak. S ha nem akarunk is éppen hinni a tiszta-eszlári, sajtó-vámosi gyermekgyilkossági esetekben, mégis ez a titokzatos vallási szertartás hajlandóvá teszi ebben hinni a népet.

S ha a nép egyszer ebben hisz, ha megerősül lelkében az, a mit még dajkájától hallott a zsidókról, akkor megteremtődik az az állapot, mely a tiszta-eszlári eset után az ország nagy részét lángba borította s melynek annyi szerencsétlen áldozata lőn.

Ennyi és még sok ok szól a mellett, hogy megakadályozzuk a lengyel zsidók bevándorlását. Van nekünk a semita fajból elég, érjük be azokkal; mert ha törvényadta hatalmával a hatóság e bevándorlást meg nem akadályozza, bűnt követ el saját népünk, fajunk ellen s megérjük még azt is, hogy egyszer csak valami pajeszos lengyelországi atyafi foglal helyet Zenta város polgármesteri székében.”⁵¹

Magyar Gyula persze nem szól azok felelősségéről, akiknek a nép felvilágosítása lenne feladatuk. Többek között a hírlapoknak is szerepük lehetett volna benne, ám – mint látni fogjuk – gyakran éppen az ellenkezőjét cselekedték.

51 *Zentai Híradó*, 1885. július 19.

4.7.3. A zentai sajtó antiszemitizmusa

A helybeli hírlapok antiszemitizmusa elsősorban politikai szerepvállalásukból ered, amelynek egyre hangsúlyozottabb jelenléte a 19. század nyolcvanas éveitől mutatható ki. Mind a Szabadelvű, mind a függetlenségi tábornak volt sajtószocsöve, s mivel a zentai zsidóság zöme a Szabadelvű Pártot támogatta, antiszemita felhang elsősorban a függetlenségi lapok oldaláról hallható. Persze a cikkeket olvasva ritkán dönthető el, vajon azok írói meggyőződéses antiszemita-e, vagy szólamaikat csupán kortesfogásként, az ellentábor gyengítése céljából puffogtatták. Sok ilyen példával lehetne szolgálni, de itt csak a legjellemzőbbekkel foglalkozunk.

Az előzőekben már megismerkedhettünk Magyar Gyula nevével, aki jó néhányszor „követett el” hasonló írásokat. Rajta kívül Reitmann Ferenc, valamint Ellinger Jenő is kitűnt zsidóellenességével. Mégis ilyen téren a babér Érdújhelyi Menyhértet illeti meg, aki az Összetartás „ügyeletes” vezércikkírója volt, de ugyanazon hírlap más oldalain is jeleskedett.⁵² Példája annál is sajnálatosabb, mert mint történetíró maradandót alkotott, és történeti munkáiban nem mutatkozik meg az a nagyfokú intolerancia (helyenként xenofóbia), amely hírlapíróként annyira jellemző rá.

Érdújhelyi a századfordulón az újonnan felállított alsóvárosi plébánia plébánosaként erőteljes felekezeti-közéleti tevékenységet fejtett ki. Az ő nevéhez fűződik a keresztyén (katolikus) fogyasztási (hitel-) szövetkezetek többségének megalakulása, de tevékeny szerepet játszik az elsősorban iparossegédeket tömörítő Katolikus Legényegylet munkájában is, amelyen belül erős keresztyén-szocialista áramlat érvényesül, különösen Érdújhelyi távozása után. A plébános kimondottan politikus alkat volt, aki azonban még az ártatlan közügyekből is etnikai-felekezeti kérdést fabrikált.

Első komolyabb kirohanása tiszaezlári indíttatású, s kimondottan kártékonynak számít, hiszen műveltsége folytán (s azért is, mert sokoldalú érdeklődése a zsidó felekezeti életre is kiterjedt) nem feltételezhető, hogy komolyan gondolta, amit leírt, ez a cikke tehát – mint megannyi másik – egyfajta heccpolitikát szolgált. Vérvád című írásában az eseményleírás, a körülmények beállításai, a tendenciózus párbeszédvezetés roppant tanulságos, ezért íme egy szemelvény:

„Egy kérdés tartja izgalomban két nap óta városunk lakosságát. Mi történt? Megütötte-e magát a kis Halasi Mariska, vagy megvágták-e őt? Annyi bizonyos, hogy megebesült. Két sebhely is van az arcán. (...) A tiszaparti lakosság hangulata nagyon ingerült. Zsidóra gyanakszanak. Azt tartják, hogy egy sneklis szent zsidó vallási célokból szerzett a kis leány véreből. Az izgatottság különben az egész városban általános. (...) A megkérdezettek elbeszélése szerint: Halasi Pál, Lepár Gergely, meg két más elemi iskolás fiú e hó 25-én délfelé a nagygyőzmalom előtt, Spitzer Lipót üzlete előtt glikkerezett. Spitzer házának kapujában a fiúktól 4–5 lépésnyire ült a sarokban a négy éves Halasi Marcsa és az öt éves Halasi Annus. Játszadoztak békésen. Annusnak egy kanta volt a bal keze mellett.

52 Az *Összetartás* 1901-től 1918-ig jelent meg folyamatosan, mint az egyik leghosszabb életű zentai hírlap.

Az árok partján játszadozó gyerekek láttak elmenni maguk mellett egy sneklis zsidót, ki alighanem Spitzer boltjából jött ki. (...) Egyszerre leánysikoltás hallatszik. Odatekintenek és látják, hogy a kis Marcsa ijedten rázza a kezét; a nyaka, a ruhája, a keze tele van vérrel. Annus is sikoltozva futott előre, kezében a kantával, amit félelmében a szomszédos Szávics-ház előtt eldobott magától. A kanta eltört, de a kis Marcsa akkor már véres volt. A sneklis zsidó nagy léptekkel sietett a malom felé. Lepár Gergely látta, hogy valami papirost bedobott útközben a Szávics-ház pinczéjébe. (...) A kis Pali kézen fogja a véres Marcsa hűgát, Annus után megy s fölkeresik az anyjukat. (...) ki félőrliten ragadja karjai közé a kis Marcsa leányát. – Ki vágott meg? – kérdezte. – A zsidó – mondotta a kis leány. (...) Kiszalad a szuk szélére, megmutatják néki a sneklis zsidót, aki sebes és nagy léptekben törtetett előre. (...) Közben emberek jöttek a malomból s közrefogták a zsidót. (...) A nép meg akarta verni a zsidót, de mégis épségben szállították be azt a városházára az előhívott rendőrök segítségével...⁵³

Az ügy epilógusáról egyébként szintén Érdújrhelyi tudósít. Mint kiderült, az écskai illetőségű Biegeleisen Berek (ahogyan a zsidó kilétét megállapították) egyedüli bűne az volt, hogy miközben képes levelezőlapokat árusított, a tőle megijedő gyerekek futásnak eredtek, s a kis Marcsa elesett, a kezében levő kantát összetörte és annak cserepeivel vágta meg magát. A cikk végén a plébános kijelenti, hogy a vérvádat mint rituális kérdést nemcsak ez esetben, hanem általában kizártnak tartja. Közben az egész hisztériát a tömegnek tulajdonítja, elfeledve, milyen hangulatú leírással traktálta maga is a közvéleményt. E mosakodás egyik oka mindenképpen a másik lap, a Zentai Közlöny reagálása volt a Vérvád című cikkre. Most mutatkozott meg annak haszna, hogy némely zentai zsidó hírlapkiadással, írással foglalkozott, hiszen válaszolni tudott a szélsőségesebb zsidóellenes kirohanásokra, s úgy tűnik, tudatosan vállalta a polemizálást. A Zentai Közlöny nem az egyszerű népet hibáztatja, hiszen az a plébános tanítványa: azt teszi, amit Érdújrhelyitől tanul.⁵⁴

Ez az eset egyébként különösen kirívó; de a többi cikk sem marad le sokban a fenti stílustól. Kivándorlók cím alatt az Összetartás (a cikkíró ezúttal feltehetően nem a plébános) azon kesereg, hogy növekszik az Amerikába kivándorlók száma. A nagytőkét hibáztatja (feltűnik a zsidó tőkés sztereotípiája), és a „zsidó szocializmus” helyett a keresztény szocializmust kínálja fel a bajok orvoslására.⁵⁵ Ugyancsak a „zsidó szocialistákkal” kapcsolatos Érdújrhelyi vádja is: „A szocialista gyűlések legkedvesebb tárgya mindig a katolikus vallás gyalázása. Ennek is meg van a maga oka. Jól tudjuk, hogy a szocialisták fővezérei egytől-egyig zsidók.”⁵⁶ B. J., a plébános egyik „tanítványa” viszont a változatosság kedvéért azt panasolja fel, hogy a földbirtokok jelentős része zsidó kézen van. Miért nem jó ez? – teszi fel a kérdést. – „Kétségtől van a zsidók között derék, hasznos emberek is. De a legtöbbje nem tud

53 *Összetartás*, 1903. május 27.

54 *Zentai Közlöny*, 1903. május 31. Persze ez esetben is a plébánosé az utolsó szó, mert a vérvád cáfolásakor panasolja, hogy: „Néhány szennyes zsidó újság e miatt a legotrombább dühöngéssel fordul ellenünk. Vadállatok ordításához hasonlók azok az eszeveszett kifakadások, melyeket mosdatlan szájú zsidó fickók szólnak ellenünk.” (*Összetartás*, 1903. június 3.)

55 *Összetartás*, 1904. február 17.

56 *Összetartás*, 1906. február 26.

úgy érezni, mint a magyar. Előtte első a faji összetartozás. A francia, német vagy oroszországi zsidók érdekeit minden más elé helyezi. Ha valahol megbántják őket, feljajdul az egész világ zsidósága...⁵⁷

Ugyancsak az Összetartásban jelent meg egy – a lap zsidóellenes hangvételére oly jellemző – cikk, mely szerint: „Az alsóvárosi templom terét már-már egészen ellepik a zsidók. Országlátott emberek állítják, hogy az alsóvárosi templom környéke olyan benyomást gyakorol, mintha Mármarosba járnának. Ezeknél jellegzetesebb arcvonású sleknis zsidókat ott se találhatnak.”⁵⁸

Kell-e hát csodálkozni, ha arról értesülünk, hogy a „zentai vérvád” évében Felsőhegyen beverik Simon Salamon szatócs valamennyi ablakát?⁵⁹ Ugyanaz történt, mint a tiszaezlári pert követő években: 1885-ben Schvarcz Sándor boltja ajtaját és cégtábláját bekenik (!?), 1889-ben pedig egy éjjel több zsinagóga környéki ház ablakát (így a rabbiét is) betörték.⁶⁰ S ha az előző két eset írható is netalán holmi személyes, kicsinyes bosszúállás, esetleg éjjeli duhajkodás számlájára, az utóbbi példa már minden bizonnyal a zsidó közösséget vette célba, ha jelképesen is. Mindenképpen megmutatkozott tehát, hogy – ha Zenta népe nem is hajlott a más vidékeken tapasztalható erőszakoskodásra – itt is érezte kártékony hatását Istócziék propagandája.

Természetesen még egyszer ki kell térnünk a már másutt említett, 1912-ben lebonyolított pót-képviselő-választásra, amelynek során a két ellentétes oldalon álló lap, az Összetartás, illetve a Zentai Friss Újság szavaikat nem válogatva estek egymásnak, s az Összetartás gátlátalan nyíltsággal támadta a kormánypárti (volt Szabadelvű Párt, akkor Munkapárt) képviselőt, Teleszky Jánost zsidó származásán keresztül, e vonalon pedig természetesen kiosztott a helybeli zsidóságnak is.⁶¹

Végül megjegyezzük, hogy amikor még javában dúlt az első világháború, ugyancsak az Összetartás vezércikkírója, bizonyos M. A. kikelte a hadikölcsönjegyzéstől vonakodó zentaiak ellen, külön kiemelve a szerbeket és a zsidókat.⁶²

4.7.4. Antiszemita politikusok Zentán

Bár mint az előzőekben meggyőződhattünk róla, az antiszemitizmusnak Zentán is volt némi táptalaja, úgy tűnik, ezt még kívülről is „trágyázták”; legalábbis erre utal állandósuló jelenléte a 19. század nyolcvanas éveitől kezdve, de különösen a századforduló körüli időszakban. Érdujhelyi – mint az ideológia helybeli vírushordozója – olyan személyeket tudhatott szorosán a háta mögött, mint amilyen Istóczy Győző és Bartha Miklós voltak.

57 *Összetartás*, 1904. július 3.

58 ZTL F: 381. Iratok. (Itt találtuk meg a fenti cikket egy újságkivágás formájában. Nincs rajta feltüntetve, mikor és melyik újságban jelent meg, de a betűtípusból és más hírek alapján arra következtetünk, hogy ez az *Összetartás* 1903. november elején megjelent száma.)

59 Uo.

60 *Összetartás*, 1903. december 11. és *Zentai Ellenőr*, 1889. augusztus 25.

61 Lásd a két lapnak a kérdéses évben megjelenő, májusi számait.

62 *Összetartás*, 1917. június 20.

Hírlapi tudósításból tudjuk, hogy Istóczy nyolcvanas évekbeli korteskörútjainak egyike Zentára is elvezetett.⁶³ Másodszer 1902-ben járt a városban, ekkor azonban nem tudni, mi célból.⁶⁴ Lehet, hogy Érdujhelyi meghívására, lehet, hogy más miatt. Ekkor ugyanis Istóczy már kezdett felhagyni a politikai tevékenységgel, sőt antiszemitizmusa is lanyhult. A pesti zsidó hitközség pénzén (!) latinból lefordította Flavius Zsidó háborúját és más kisebb munkákat. Az előfizetési felhívás több ízben megjelent az Egyenlőség című zsidó felekezeti lapban, Pesten azonban nem fogyott eléggé a könyv, ezért utazva ügynökölt vele. Nincs kizárva, hogy Zentára is ilyen okból látogatott. Bár már nem politizált, feltételezzük, hogy találkozott Érdujhelyivel és körével.

Még fontosabb számunkra Bartha Miklós esete, akit a zentai függetlenségek indítottak az 1901-ben megtartott országgyűlési képviselőválasztáson. Méghozzá sikerrel, hiszen győzelmet aratott a szabadelvűek jelöltje, Kovács Pál felett. Hírlapi tudósítások szerint „az ellenpárt segítségére az utca népe és csőcseléke is szövetkezett, mert a kalap mellé tűzött czifra tollért hálából éljenzett és sűrűn abczugolta a 'zsidó pártot'. Az antiszemita jelszavak sűrűn felhangzottak, a mi igazolta a választási eszközök durvaságát...”⁶⁵ Bartha Miklós-nak korábban nemigen voltak kapcsolatai Zentával (legalábbis erről nincs tudomásunk), ennek ellenére győzni tudott. Éppen ezért különös, hogy a városban utcát is neveztek el róla.⁶⁶ Szintén furcsa, de legalábbis érdekes egybeesés, hogy ebben az évben (igaz, egy hónappal a választások után) jelenik meg Kazár földön című könyve, melyben Egán Ede kárpátaljai kormánykiküldetéséről ad színes leírást, s amelyben a rutén parasztok nyomoráért elsősorban a „kazárokat” (*hászid* zsidókat) teszi felelőssé szerinte improduktív és élőködő tevékenységük miatt. Bartha addigi politikai tevékenysége, hitvallása mindenesetre közismert lehetett a zentai függetlenségek előtt, s mivel politikai szövegeik közül nem hiányoztak antiszemita jelszavak sem, nyilvánvaló, hogy Bartha okfejtései imponálóan hatottak számukra.⁶⁷

4.8. A zentai folklór zsidóképe

Az előzőekben szó volt már többek között arról is, hogy milyen hatások érték a helybeli nem zsidókat a zsidóság részéről. Ezek a hatások a 19. század első évtizedeiben kezdtek állandósulni, amikor már szervezett zsidó közösséggel számolhatunk Zentán. Bár időközben a zentai zsidóságon belül is nagy változások játszódtak le, ettől függetlenül a róluk már korábban kialakult sztereotip képek folklorizálódtak elsősorban, mint ahogyan a politikai antiszemitizmus is szívesen nyúlt vissza a múltbeli sztereotípiákhoz.

63 *Zentai Híradó*, 1885. április 26.

64 ZTL F: 381. Dudás-krónika. Vonatkozó évek.

65 *Zentai Híradó*, 1901. október 13.

66 Az 1911-ben kiadott Zenta-térképen, amit Szövényi Károly városi segédmérnök készített, már ilyen néven szerepelt a ma Jovan Đorđević nevét viselő utca. (Lásd ZVM Történeti gyűjtemény. Térképgyűjtemény.)

67 Sajnálatos, hogy e kapcsolatokról eddig még nem tudunk több részletet megtudni; mindenesetre a téma megérdemelne egy külön kis tanulmányt.

Mind a városi, mind a környező elfalvasodó tanyavilág lakossága különféle forrásokból kapott indíttatást arra, hogy valamilyen leegyszerűsített képet „okoskodjon ki” magának a zsidó másságról. Ez lehetett erősen vagy enyhébben antiszemita hangulatú, de lehetett jóindulattal befogadó is.

Mivel Zenta mindenekelőtt mezőváros volt, amelynek egzisztenciája elsősorban a földtől függött, nem csoda, hogy az elszegényedő kisbirtokos parasztok által hagyományozódott ránk a következő népdal:

János gazda, én arról nem tehetek,
Hogy az idén kevés búzája termett,
Beszámítom én a kétszáz forintot,
(Csak) éven által fizessen rá kamatot.

Zsidóbul lesz ezután már a földműves,
Parasztgazdából lesz jó öreg béres,
Selyemszoknyát visel a feleségem,
Terem a zsidónak a búzaföldem.

(Két lányom van, mind a kettő eladó)⁶⁸

A paraszti észjárás a kereskedelmet a dologkerülés szinonimájaként értelmezte, s így is jelenik meg a házaló zsidó alakja a következő dalban:

(...)
A szegény zsidó így gondolkozik.
Elmúlt már a sábec, mégsem dolgozik,
Veszi a botját és batyuját,
Elmegy a faluba, fújja a sípját.

Adjatok rongyot, subadarabot,
Mindenféle ringy-rongy hálódarabot,
Adok érte fűző pántlikát,
Gyermekeknek való sípot, trombitát.

(Kék ibolya, zöld a...)⁶⁹

68 Burány Béla – Fábri Jenő: *Két szívárvány koszorúzza az eget*. Zenta, 1969. 36. p. Gulyás Lajos adatközlő (1904. Zenta) elmondta, édesapjától úgy tudja, hogy mivel a járásosztáskor nem volt pénzük földvásárlásra, az egyik rokon azt tanácsolta nekik, vegyenek fel kölcsönt a „púpos Dejestől”, az uzorástól. Így is tettek, és mivel a határidő leteltével nem tudták megadni, elárverezték a tanyájukat, és csak két lánc földjük maradt meg belőle. Nem csoda, hogy ez az uzorás zsidó sztereotíp képét erősítette fel. (Lejegyezte Nagy Abonyi Ágnes néprajzkutató 1994-ben.)

69 Belovay István: *Magyar népdalok*. Kézirat. Zenta, 1898. ZVM Kézilykönyvtár. Lelt. sz. 3520–S. 33. 143. p.

A zsidó negatív szereplőként megjelenő alakjával több dalban, balladában is találkozhatunk, melyeket (illetve helyi variánsokat) Zentán is énekelték. A zsidó orvos azonban már egyfajta befogadott, integrált személy, aki a cséplőgépbe esett lányról szóló tragikus balladájában tűnik fel:

(...)

Farkas Julcsát kivették a nagydobból,
Elvitték a zsidó orvos házához,
Zsidó orvos elfordul és azt mondja:
– Ennek már a Jó Isten az orvosa!

(Farkas Julcsa)⁷⁰

Kimondottan helyi vonatkozású a következő dalban történő behelyettesítés:

Szép Zëntába megszólal a nagyharang.
Húzza aztat tizénhárom vadgalamb.
Csak azt veri mind a két ódalára:
Szép Zëntában a Vajdának nincs párja.

Szép helyen van Vajda doktor lakása,
A zëntai nagy Adai utcában,
Kis kertjében de sok virág nyíldogál,
Szobájában de sok beteg sírdogál.

Áldd meg, Isten, Vajda doktor jó anyját,
Hogy doktornak nevelte fel a fiát,
Kétfelé fésüli őszülő haját,
Úgy hallgatja a sok beteg panaszát.⁷¹

A városi folklórba nyúlnak már bele, s a polgáriasult környezet hangulatát idézik a viccek, adomák, anekdoták, melyek egy-egy zentai zsidó alakját is beleszőtték e vándormotívumokkal teli, oly gazdag, elnyűhetetlen és mindig megújuló-újjáéledő hagyománytárházba. Először azonban mégis egy átmeneti műfajt: gúnyverset idéznénk, amely nélkülözi a rosszindulatot, s ami felróható neki, az egyedül olcsó szellemeskedése, de ezen nem kell csodálkoznunk, mert meglehet, hogy egy kaszinói összejövetelel vagy kávéházi asztal mellett faragták, megrajzolva a kor egyes eminens zentai személyeit (a nem zsidókat alábbi idézetünkkel ki-hagytuk):

70 Burány Béla – Fábri Jenő – Tripolsky Géza: *Száraz kútgém, üres válú*. Zenta, 1966. 66–67. p. A ballada persze nem említi név szerint az orvost, de helyben mindenki behelyettesíthetett; így Zentán talán Glücksthal Adolfot emlegethették, aki egyforma buzgalommal gyógyított zsidót és keresztényt, szegényt és gazdagot, sőt állítások szerint a szegényebb betegek párnája alá olykor bedugott néhány forintot. Lásd Knežević, 285. p.

71 Tripolsky Géza: „*Nem bánom, hogy juhásznak születtem*”. Újvidék, 1992. 69–70. p.

(...)

Fölkelt doktor Brichta Nándor hajnalba,
De a hajnal zavarba jött miatta,
Mert nem volt oly vörös, mint a Brichta.

Zarándokol Deutsch Illés a szentföldre,
Hogy bűneit az Isten letörölje.
Az Istennek lesz dolga esztendőkre.

(...)

A Royalban fölriad két poloska,
Nem tudnak aludni már éjfél óta,
Odalenn csörömpöl a Dénes Jóska.⁷²

(...)

Nálunk a csirke a toronyra megy fel,
A kanveréb héber nyelven csiripel,
És károg a holló⁷³ a kliensekkel.

A Szabó nem szabó, de lógyógyító,
A Gróf⁷⁴ az nem gróf, de confekció,
S a Horváth⁷⁵ se horvát, hanem zsidó.

(...)

A főúti házakba, milyen csoda,
Több immár az ügyvéd, mint a poloska,
Oly mindegy az: ügyvéd vagy poloska.

(...)

Doktor Glücksthal Andor, ez ugye fura,
A legnagyobb Don Juan a faluba:
Van neki vagy kétszáz lelenczfia.

Mire az új városháza készen lesz,
A Pillischer Manó új kabátot vesz,
S a dédunokámnak gyereke lesz.⁷⁶

72 dr. Deutsch (azaz Dénes) József ügyvéd

73 dr. Horovitz (azaz Holló) Dénes ügyvéd

74 Gróf József kereskedő

75 dr. Horovitz (azaz Horváth) Ferenc ügyvéd

76 ZTL F: 381. Iratok. (E szöveget Szekfű György városi főjegyző iratai közé vegyítve találtam meg. Nincs kizárva, hogy ő írta, s talán énekelték is valamilyen közsismert népdal vagy nóta dallamára.)

A fekete humorú sírversek már akkor is népszerűek voltak; legalábbis ezt bizonyítja az alábbi, mindenkor többenemzetiségű környezetünkre oly jellemző példa:

Borul ez a sírhant
Egy ablakos tóra,
Az Iczig zsidónál
Itta magát hóttra.⁷⁷

A legkorábbi ránk maradt zentai anekdota sajátosan durva humorú, amely megfelelt a hely és a kor szellemének, de éppen ezért érdemes idézni:

A Gazdakör helyén az 1860-as években a híres Zubanović-féle kávéház állt. Nikola Radovanović borbély, a vendéglős, valamint az öreg Horovitz Adolf üldögélt ott aznap békésen. Berohan egy ember.

– No, még így se jártam! Ezek a gazember zsidók becsaptak. Minden zsidót agyonütök! – fenyegetőzött.

Mire Zubanović védelmébe vette Horovitzot.

– No, ezt az egyet nem fogod.

– Aztán miért?

– Mert ha arra kerülne sor, én magam ütném agyon.⁷⁸

A következő anekdota választási humor, de megmosolyogja a névmagyarosítási törekvéseket is.

Nagyban folyik a tisztviselő-választás. Leszavaz Kovács László, utána Surányi Péter következik.

– Hogy hívják? – kérdi az elnöklő alispán.

– Kohn Péter. – Általános álmélkodás, mire ő: – Ha Kohn Laci képviselőtársam lehet Kovács László, én is lehetek Kohn Péter.⁷⁹

Természetesen Vajda doktorról is forgott közzsájon anekdota, amely némileg megvilágítja, miért is volt olyan népszerű: ismerte ugyanis az egyszerű parasztember lelki- és gondolatvilágát.

Beállított egyszer hozzá a Völgypartról egyik tanyai páciense, s elpanaszolta, hogy bizonyára megrontották, mivel a Búrány-soron az egyik asszony egy teknő vizet loccsantott a kocsija elé.

– Meg is lett a foganattya, másnap regge' mán mozdúni se tuttam – tette hozzá panaszkodva. Vajda levetkőztette, alaposan megvizsgálta, s bizonyos jelekből arra következtetett, hogy a

77 *Szabadsajtó*, 1901. szeptember 15.

78 ZTL F: 381. Iratok.

79 Uo.

páciens inkább csak ünnepekor találkozik meleg vízzel és szappannal, egyébként pedig, mint megannyi földművestársa, csak vályúból merített vízzel szokott mosakodni. Ezt tanácsolta hát betegének:

- No, Gyura bátyám, hallotta már, ugye, azt a szólást, hogy „kutyaharapást a szőrivel”?
- Hallani hallottam, de nem tudom, mire mondja a doktor úr.
- Hát arra, hogy majd mink is továbbadjuk a rontást! Estére jól mosakodjon meg tetőtől talpig a nagyteknőben, osztán a fürdővizet maga is lódítsa ki az útra valamelyik kocsi elé! Meglátja, két nap múlva kutya baja!
- Úgy is lett az, hajják! – mesélte később a paraszt, majd hozzátette: – Avvót ám csak az orvos!⁸⁰

Ugyancsak dr. Vajdáról mesélték, hogy népszerűsége miatt még Bánátból is fölkeresték. Egy ízben egy tanyai nagygazdáné állított be rendelőjébe a lányával, mivel már hetek óta kedvetlen, étvágytalan volt. Az orvos, miután megvizsgálta, ezt kérdezte.

– Hát a széklete milyen?

A hajadon szemérmesen irult-pirult, zavarában a padlót nézte, s nem válaszolt. Mire az anyja így nógatta:

– Mondjad csak, csillagom, ne szégyenlősködjél a doktor úr előtt! Tudod, neki ez a kenyere.⁸¹

Felidézhetnénk még jó néhány anekdotát, adomát, viccet, úgy véljük azonban, a fenti példák jól tükrözik a 19. század végi és a 20. század eleji zentai társadalom állásfoglalását a zsidó mássággal szemben. Megjelenik persze az inasa (vagy egyszerű parasztember, esetleg munkás) által lóvá tett zsidó mesterember, kereskedő alakja is, ezeknek az éle azonban, úgy véljük, elsősorban a mesternek és kereskedőnek, nem pedig a zsidónak szól.⁸²

Végül pedig éppen ebből kiindulva elmondhatjuk, hogy a zentai zsidó (és általában a zsidó) képe a paraszti és polgári folklórban nem egyértelműen fekete vagy fehér; úgy gondoljuk, hogy inkább szelektív, azaz személyek, foglalkozások köré fonódik, s nem etnikai-felekezeti töltetű. Bár, mint láthattuk, itt-ott fellelhetők bizonyos berögződött sztereotípiák. Persze, az is lehetséges, hogy az „azért vannak jó zsidók is” megállapítás logikája működött, ennek eldöntése azonban ma már rendkívül nehéz lenne.

80 Tőke István: *Mosolygó Tisza mente*. Újvidék, 1983. 155. p.

81 Uo. 156. p. Tőke kötete egyébként sok olyan anekdotát, viccet közöl, melyeknek szereplői helybeli zsidók.

82 Uo. például 130. p. és 151. p.